

## Hankovszky Tamás

### Vallás istenfélelem nélkül. Etika és vallás a korai Fichténél

Elhangzott a Magyar Filozófiai Társaság *Lábjegyzetek Platónhoz 22. A félelem* című konferenciáján.

Szeged, 2024. 5. 16–17.

*A gyakorlati ész kritikája* szerint: „a morális törvény a legfőbb jónak mint a tiszta gyakorlati ész objektumának és végcéljának fogalmán keresztül a *valláshoz* vezet, oda, hogy *kötelességeinket mind isteni parancsokként ismerjük meg.*”<sup>1</sup> Fichte erre a tételre építette korai vallásfilozófiai művét, a *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérletét*. Miután néhány oldalon a morális törvénytől és a legfőbb jótól néhány oldalon eljutott Isten létének posztulátumáig, annak részletes elemzésével folytatta, hogyan vezet a morál nemcsak az Isten léteire vonatkozó elméleti tételekhez, hanem valláshoz is. A könyv célkitűzései közé tartozik bemutatni, miként tesz szert a teológiai, „holt ismeret gyakorlati befolyás[ra]”,<sup>2</sup> sőt, hogyan adódik hozzá „az erkölcsi parancs súlyához [...] az a mozzanat, hogy Isten parancsa”.<sup>3</sup> Az ugyanis magától értődő Fichte számára, hogy nagyobb eséllyel és nagyobb mértékben fogjuk teljesíteni a kötelességeinket, ha isteni parancsokként fogjuk fel őket, vagyis ha van kanti értelemben vett vallásunk. Egy helyen a vallásról egyenesen „mint az erkölcsi törvény hatáskörét erősítő eszköz[ről]”<sup>4</sup> beszél.

Fichte *Kinyilatkoztatáskritikájának* a vallás csak annyiban tárgya, amennyiben jótékony hatással van a kötelességteljesítésre, mégpedig nem egyszerűen a legalitásra, hanem kifejezetten a moralitásra. Ám nem könnyű belátni, miért nem okoz heteronómiát már az a gondolat is, hogy a törvény, amelyet teljesítenünk kell, Isten törvénye, és miért nem szennyezik be a tiszta moralitást mindazok képzetek, amelyek Fichte szerint is a vallás integráns részei, például az a gondolat, hogy Isten megítéli, mennyire teljesítjük az erkölcsi törvényt, illetve az ezekből a képzetekből is szinte kényszerűen következő olyan jelenségek, mint a büntetéstől való félelem és a jutalom reménye. Előadásomban azt a kérdést vizsgálom, megfér-e egymás mellett a tiszta moralitás és az istenfélelem, és ha nem, hogyan képzelhető el vallás istenfélelem nélkül?

---

<sup>1</sup> Kant, Immanuel: *A gyakorlati ész kritikája* (ford. Papp Zoltán). [H. n.], Ictus, 1998. 153.

<sup>2</sup> Fichte: *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete*. (ford. Rokay Zoltán – Gáspár Csaba László) Budapest, L'Harmattan, 2003. 19 (GA I/1, 23).

<sup>3</sup> Fichte: *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete*. 35 (GA I/1, 37).

<sup>4</sup> Fichte: *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete*. 62 (GA I/1, 58).

## 1. A vallás fogalma és fajtái

A korai Fichtét elsősorban a vallás mint olyan érdekelte, de praktikus okokból nem általában a vallás, hanem csak a kinyilatkoztatás kritikájára vállalkozott. Ezzel persze nem vesztett sokat, hiszen a kinyilatkoztatás a vallás alapvető funkcióját segíti megvalósítani, sőt a ténylegesen létező vallások lényegi elemének tűnik.<sup>5</sup> Fichte definíciója szerint *a kinyilatkoztatás egy olyan természetfeletti okság révén létrejött jelenség az érzéki világban, amely által Isten erkölcsi törvényhozóként jelentkezik.*<sup>6</sup> A kinyilatkoztatás isteni parancsokként ismerteti meg velünk a kötelességeinket, aminek két útja is lehetséges. Vagy az történik, hogy „az egész kinyilatkoztatás szavakba öntve csak ennyit mond: Isten törvényhozó; a szívekbe írt törvény az ő törvénye; vagy pedig [...] még külön elő [is] írja törvényét.”<sup>7</sup> E két lehetőséget egy konkrét kinyilatkoztatás együtt is megvalósíthatja. Elénk tárhatja és Isten szájába is adhatja azt a törvényt, amelyről szerencsés esetben az emberek – biblikusan szólva – szívébe írt törvényként, kantiánusan szólva pedig az ész faktuma révén már mindig is tudnak, vagy legalábbis tudniuk kellene. A kinyilatkoztatás sajátossága nem az, hogy a morális törvényt hirdeti, vagyis nem a tartalma, még csak nem is az, hogy – úgymond – „formáját” tekintve ez a törvény Isten által adottként, az ő tekintélyével felruházva jelenik meg, hanem hogy a törvényről a kinyilatkoztatásra alapuló vallásokban az ember az *érzékiség* útján szerez tudomást. A morális törvény az érzékiség útján hat az emberre, ami nem kevesebbet jelent, mint hogy a törvénynek megfelelő akaratmeghatározás az érzékiség közvetítésével történik. Persze Fichte is tudja, hogy „[ön]magában véve [...] ellentmondásos *érzéki* indíttatásokat alkalmazni a *tiszta erkölcsiség* meghatározó okaiként”,<sup>8</sup> ezért igyekszik is feloldani ezt az ellentmondást.

Vissza fogunk térni erre a kérdésre, de előbb foglalkozzunk a vallással mint olyannal, illetve a vallás más fajtáival, hogy lássuk, azok mentesek-e hasonló ellentmondástól. A kinyilatkoztatott vallás ugyanis nem az egyetlen formája a vallásnak. A Kantra visszavezethető felfogás szerint a vallás lényege, hogy az erkölcsi törvényt úgy gondoljuk el, mint aminek Isten a törvényhozója, hogy „azért cselekszünk az ész törvénye szerint, mert az *Isten törvénye*”,<sup>9</sup> de ez nem feltétlenül jelenti, hogy azt is gondolnunk kell, hogy Isten az *érzéki világ* jelenségei útján adja tudtunkra a törvényét. Hiszen a természetes vallás esetében a természet egészének a teremtőtől származó jellegzetességei alapján (nevezetesen, hogy olyan lények lehetünk, akiken

---

<sup>5</sup> Fichte: *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete*. 14 (GA I/1, 18).

<sup>6</sup> Fichte: *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete*. 41, 45, 50, 82, 86.

<sup>7</sup> Fichte: *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete*. 39 (GA I/1, 40).

<sup>8</sup> Fichte: *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete*. 48 (GA I/1, 47).

<sup>9</sup> Fichte: *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete*. 27 (GA I/1, 30).

az ész működni tud) tekintjük Istent az erkölcsi törvény forrásának. És Fichténél a vallásnak van egy harmadik típusa is.

Kanttal együtt ugyanis ő is úgy véli, a legfőbb jó lehetőségi feltételeként fel kell tételeznünk, hogy van Isten, akiről – hogy létrehozassa a lefőbb jót – azt is fel kell tételeznünk, hogy képes megítélni a moralitásunk mértékét, és az annak megfelelő boldogságban részesíteni minket: tehát mindentudó, igazságos, és ő a világ mindenható teremtője. Ám mindez még csak puszta teológia, csupa elméleti tétel (kanti értelemben vett posztulátum), amelyre azért van szükségünk, hogy elgondolható legyen, hogyan lehetséges az, ami kell, vagyis a legfőbb jó, vagy ahogy Fichte mondja, azért van szükség ezekre a posztulátumokra, hogy „ne keveredjék ellentmondásba” a világra vonatkozó „elméleti meggyőződésünk és gyakorlati akaratmeghatározásunk”,<sup>10</sup> amely olyasmit akar létrehozni a világban, ami elméleti meggyőződésük szerint lehetetlen. Fichte explicit, de az eddig mondottakkal nem teljesen egybecsengő állítása szerint a teológiából vallás lesz: *már akkor is* vallás lesz – legalábbis a „*legáltalánosabb értelemben*”<sup>11</sup> vett vallás –, ha a dogmatikai posztulátumok megszűnnek pusztán elméleti tételek lenni, és „a gyakorlatban hatnak ránk”,<sup>12</sup> vagyis ha „indítóokként befolyásol[ják] akaratunk meghatározását”.<sup>13</sup> Vegyük észre, hogy amikor Fichte „legáltalánosabb értelemben” vett vallásról beszél, kibővíti a vallásnak *A gyakorlati ész kritikájából* átvett fogalmát, és már azt is vallásnak tekinti, amikor az istenképzet bármelyik aspektusa bármilyen – akár negatív – módon szerepet játszik az akaratmeghatározásban, és nem csak azt, amikor *a számunkra törvényt adó* Isten képzeje játszik szerepet.

## 2. A heteronómia veszélye és három kísérlet az elhárítására

Akarmelyik vallásfogalmat vesszük is alapul, a vallás elméletét mindenképpen a heteronómia veszélye fenyegeti. Ennek Fichte is tudatában van, mégis visszatérően az akarat meghatározásának szerepét tulajdonítja a vallásnak, úgy tekint rá, mint „ami *kötelez* bennünket, megköt, mégpedig *erősebben*, mint nélküle volnánk”<sup>14</sup> – még ha nem is abban az értelemben, hogy *további* kötelességeket ír elő, hanem abban az értelemben, hogy *nagyobb* súlyt ad az erkölcsi törvénynek. A „*legáltalánosabb értelemben*” vett vallás azáltal teszi ezt, hogy úgy fogja fel a törvényt, mint amit Isten is szem előtt tart, amikor a boldogságra való méltóságunkról

---

<sup>10</sup> Fichte: *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete*. 19 (GA I/1, 23).

<sup>11</sup> Fichte: *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete*. 35 (GA I/1, 36).

<sup>12</sup> Fichte: *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete*. 35 (GA I/1, 36).

<sup>13</sup> Fichte: *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete*. 19 (GA I/1, 23).

<sup>14</sup> Fichte: *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete*. 19 (GA I/1, 23).

ítél. A „*legszorosabb értelemben vett vallás*”<sup>15</sup> azáltal ad kiegészítő nyomatékot a törvénynek, hogy úgy mutatja azt be, mint amit Isten ír elő számunkra.

Fichte többféleképpen is próbálja elhárítani a heteronómia veszélyét, vagy másképp megfogalmazva, azt a fenyegető ellentmondást, amivel a kinyilatkoztatás tárgyalásakor – az érzékiség és a tiszta moralitás összekapcsolási kísérleténél – az imént már találkoztunk, de ami csak speciális megnyilvánulása annak a nehézségnek, hogy elkerülhetetlennek tűnik, hogy a vallás révén az akaratmeghatározásnak a törvény tiszteletén kívül más alapja is legyen. A vallásból származó *erősebb* kötelék, *nagyobb* motivációs erő immorális jellegének problémájára válaszul Fichte *először is* hangsúlyozza, hogy a vallásban megismert kötelességek tartalmilag ugyanazok, mint amelyeket az erkölcsi törvény ró ránk. Ez azonban nyilvánvalóan nem kielégítő megoldás, mert tartalmi szempontból a legális cselekvés sem különbözik a morálistól, így a vallásos motiváció követése akár a legalitás szférájába is tolhatja a cselekvést.

*Másodszor* Fichte szerint „a vallás tulajdonképpeni elve, amennyiben az az akarat meghatározására szolgál”, tehát „Istennek mint a bennünk levő erkölcsi törvény szerzőjének az eszméje, [pusztán] saját törvényhozásunk kivetítésén alapszik, egy szubjektív elem átvitelén egy rajtunk kívüli lényre”,<sup>16</sup> és „az Isten iránti tisztelet semmi más, mint annak elismerésén alapszik, hogy [Isten] megegyezik az észben található erkölcsi törvénnyel.”<sup>17</sup> Csakhogy hiába hivatkozik Fichte arra, hogy Isten nem egyszerűen előírja, illetve meg is valósítja az erkölcsi törvényt, hanem ő maga „*az in concreto* bemutatott erkölcsi törvény”.<sup>18</sup> Azzal a megfontolással sem megy sokra, hogy: „jóllehet az észnek kell előbb elrendelnie, hogy engedelmeskedjünk Isten akaratának, mindazonáltal Isten képzele egyes esetekben megerősíthet bennünket, hogy engedelmeskedjünk az észnek”.<sup>19</sup> Ha ugyanis az istenképzetten át vezető kerülőúton „*egyes esetekben*” erősebb akaratmeghatározás keletkezik, mint amit önmagában véve a törvény iránti tisztelet eredményezne – „*amely tisztelet szükségképpen minden erkölcsi cselekedet egyetlen és kizárólagos mozgatórugója*”<sup>20</sup> kell, hogy legyen –, akkor ilyen esetekben sérül a legszigorúbb értelemben vett moralitás. – Más esetekben viszont, amikor nem keletkezik erősebb akaratmeghatározás, a vallás egyáltalán nem járul hozzá az akaratmeghatározáshoz, ami éppen annyi, mintha nem is lennénk vallásosak.

---

<sup>15</sup> Fichte: *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete*. 35 (GA I/1, 37).

<sup>16</sup> Fichte: *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete*. 31 (GA I/1, 33).

<sup>17</sup> Fichte: *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete*. 31 (GA I/1, 33–34).

<sup>18</sup> Fichte: *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete*. 95 (GA I/1, 85).

<sup>19</sup> Fichte: *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete*. 32 (GA I/1, 34).

<sup>20</sup> Fichte: *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete*. 32 (GA I/1, 34).

Témánk szempontjából azonban nemcsak az fontos, hogy sikerül-e összeegyeztetni a vallást a moralitással, hanem az is, hogy lehetséges-e vallás istenfélelem nélkül, vagy némiképp leegyszerűsítve: a jutalmazó és büntető Isten képzelete által motivált attitűd és magatartásmód nélkül. Fichte világosan látja, hogy a vallás annál összeegyeztetlenebb a moralitással, mennél több benne az istenfélelem, ezért minden erejével igyekszik az akaratmeghatározásnak a vallásból származó többletét kizárólag a törvény iránti tiszteletre visszavezetni. Nem szűnik meg emlékeztetni rá, hogy ha Isten tisztelete „azon az igyekezeten alapszik, hogy behízelegje magát Isten jószágának, vagy pedig igazságosságától való félelemre épül, akkor engedelmességünk alapja [...] az önzés”. Visszatérően hangsúlyozza, hogy, jóllehet vallásos emberként azért teszünk meg valamit, mert tiszteljük Istent, egyedül csak azért szabad tisztelnünk őt, mert szent, mert akarata egybeesik az erkölcsi törvénnyel, ami azt jelenti, hogy Isten kinyilvánított akaratát követni ugyanaz, mint az erkölcsi törvénynek engedelmeskedni.<sup>21</sup> Így aztán Fichte szerint, ha létezik olyan ember, aki a „legszorosabb értelemben” véve vallásos, vagyis az erkölcsi törvényt *azért* követi, mert Istentől kapta, tehát ha létezik olyan cselekvés, amelyet csak az Isten szentsége (moralitása) iránti tisztelet motivál, nem pedig az Istentől való függés tudata, akkor az istenfélelem nélküli vallás is lehetséges.

Jól látszik, hogy Fichte megkísérli elválasztani a vallást a heteronómiával terhes istenfélelemtől, hogy annál inkább a moralitáshoz köthesse. Az már más kérdés, hogy milyen sikerrel kecsegtet ez a stratégia. Vajon tényleg lehetséges az istenfogalmat is játékba hozva meghatározni az akaratot, tehát fichtei értelemben vallásosnak lenni anélkül, hogy ez a törvény tiszteletéhez csak áttételesen (Isten tiszteletén keresztül) kapcsolódó akaratmeghatározás heteronóm legyen? És vajon elkerülhető, hogy Isten mérhetetlen szentsége és fensége felkeltse bennünk az istenfélelmet? Inkább tűnik úgy, hogy mennél kevesebb az valakiben istenfélelem, annál kevésbé határozható meg akarata az istenképzet által, tehát annál kevésbé vallásos, és fordítva, mennél több valakiben az istenfélelem, annál vallásosabb, annál több kiegészítő motivációt nyer arra, hogy azt tegye, amit az erkölcsi törvény előír, csak hogy esetében a tiszta erkölcsöt is annál inkább szorítja ki a vallás.

A vallásosság és az istenfélelem változó mértékének témájával megérkeztünk a vallási jellegű motivációtól nehezen elválasztható heteronómia problémájának a *Kinyilatkoztatáskritikából* kiolvasható *harmadik* kezelésmódjához. Fichte értékhierarchiába rendezi a vallásokat. Legfelül áll a heteronómiától és az istenfélelemtől maximálisan mentes észvallás. Ez csak a szó „legáltalánosabb értelmében” nevezhető vallásnak, mivel nem él azzal

---

<sup>21</sup> Fichte: *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete*. 32 (GA I/1, 34).

a képzetel (amely pedig a szó szigorú, Kanttól kölcsönzött értelmében a vallás lényege), hogy az erkölcsi törvényt Isten írja elő számunkra. Ha valakinek csak észvallása van – bár Fichte szerint „az emberiség jelen állapotában [...] egyáltalán nem valószínű”, hogy létezik ilyen tökéletes ember –, akkor csak annyiban támaszkodik Isten fogalmára, hogy hiszi, a legfőbb jó Isten segítségével megvalósítható, és ezért ki is tud tartani az azt előíró erkölcsi törvény végrehajtásában. Az ő esetében a gyakorlati ész posztulátumába vetett hit gyakorlativá válik: az akarat meghatározásának mozzanata lesz.<sup>22</sup> A vallások hierarchiájában középütt helyezkedik el a természetes vallás, amelyről most nincs időm beszélni. Legalul a kinyilatkoztatott vallás áll, amely Isten tekintélyére vezeti vissza az erkölcsi törvény kötelező erejét, méghozzá úgy, hogy Isten ránk vonatkozó akaratát az érzéki világ egyik jelenségéből mint feltételezett isteni hatásból ismeri fel. A heteronómia veszélye itt még nyilvánvalóbb, mint a vallás más formáinál, hiszen nemcsak abból fakad, hogy a moralitással nehéz összeegyeztetni egy ránk vonatkozó külső törvényhozásnak való engedelmisséget, hanem már abból is, amit „önmagában véve” – mint láttuk – maga Fichte is ellentmondásként azonosított, hogy tehát a kinyilatkoztatás révén a *tiszta* akaratnak nemcsak idegen, de egyenesen *érzéki* ösztönzők által kellene meghatározódnia.

Az ellentmondás feloldását az teszi lehetővé, hogy formálódó monizmus jegyében Fichte eldönti azt a Kantnál a két-világ-polgára-dualizmus miatt még nehezen megválaszolható kérdést, hogy mit is ír elő az erkölcsi törvény: azt, hogy akarjunk valamit, vagy azt is, hogy megtegyük. Fichte szerint az erkölcsi törvénynek nemcsak az akaratot kell meghatároznia, hanem az akaraton keresztül magát az embert mint érzéki lényt is. Cselekvésünknek is morálisnak kell lennie.<sup>23</sup> Csakhogy az akaratnak az erkölcsi törvény szerinti kauzalitása rendszerint összeütközésbe kerül az alsóbbrendű vágyóképeség természeti törvény szerinti kauzalitásával. Ilyenkor segít a kinyilatkoztatás, amely *érzéki* hatásokat állít szembe az erkölcsi törvény teljesítését akadályozó *érzéki* tényezőkkel. Valóban ellentmondásos volna „*érzéki* indíttatásokat alkalmazni a *tiszta erkölcsiség* meghatározó okaiként”. Fichte viszont azt állítja, hogy a kinyilatkoztatott vallás csak *negatív* értelemben határozza meg a *tiszta* akaratot: pusztán csak csökkenti az alsóbbrendű vágyóképeségnek az akarral szembeni ellenállását. Pozitív értelemben csak „az érzéki természetüknek kell érzéki ösztönzők által meghatározódnia, hogy [aztán] engedje magát a morális törvény által meghatározni”.<sup>24</sup>

---

<sup>22</sup> Ennek bemutatásához lásd: Fichte: *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete*. 24, 32, 55, 63, 95.

<sup>23</sup> Vö. Fichte: *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete*. 48 (GA I/1, 47).

<sup>24</sup> Fichte: *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete*. 48 (GA I/1, 47). A fordítást módosítottam. Vö. „A kinyilatkoztatás számára nem marad más hátra, mint hogy ezektől az eszközöktől ne várjon mást, mint természetes hatásokat. Amint az erény előmozdításának eszközeiről beszélünk, a természetfogalom területén vagyunk. Az

Ha kielégítően megmagyarázható, hogy Isten mint természetfeletti ok hogyan képes hatást gyakorolni az érzéki világban, vagyis hogy hogyan lehetséges kinyilatkoztatás, akkor a kinyilatkoztatott vallás esetében – az eddigiek alapján legalábbis úgy tűnhet – nem fenyeget a heteronómia veszélye. Egyszerűnek tűnik ugyanis a képlet. Az Isten által az érzéki világon belül gyakorolt hatás az érzéki természet törvényeinek megfelelően eljut az alsóbb vágyóképességig, az pedig ennek következtében úgy hangolódik, hogy ne mozdítsa másfelé az embert, mint amerre a tiszta akarat mozdítja. Még az alsóbb vágyóképesség meghatározásának módja is könnyen elgondolható. A kinyilatkoztatás az érzéki ember számára is vonzóvá teszi a kötelesség teljesítését, a nem teljesítését pedig elrettentővé. A jutalom reménye és a büntetéstől való félelem tehát nem a tiszta akaratra hat, még csak nem is a törvény tiszteletének mint a kötelességteljesítés egyetlen morális mozgatórugójának az *erejét* fokozza, hanem pusztán a *hatását*, a hatásfokát. Ha pedig az akaratot csak a törvény határozza meg, akkor – úgy tűnik – nem kell heteronómiától tartani.

Csak hogy az ellentmondás feloldása közben az imént arra hivatkoztunk, hogy Fichte szerint az erkölcsi törvénynek az *egész* embert meg kell határoznia, tehát a cselekvését is, és nemcsak az akaratát. Ha pedig így van, akkor az olyan cselekvés, amelyet az istenfélelem miatt valósítunk meg, mégsem mentes a heteronómiától. Ezért helyezi Fichte a kinyilatkoztatott vallást a vallások hierarchiájában az utolsó helyre, és becsüli többre azokat az embereket, akiknek nincsen rá szükségük. Szerinte „sokkal megtisztelőbb lenne az emberiségre nézve, ha a természetes vallás mindig elegendő lenne ahhoz, hogy minden esetben az erkölcsi törvény iránti engedelmessegre indíts[on].”<sup>25</sup>

Léteznek kinyilatkoztatott vallások, és még olyan is van köztük, amelyik megfelel a *Kinyilatkoztatáskritikában* kidolgozott szigorú kritériumoknak. Ám a könyvből az derül ki, hogy mivel istenfélelemre épülnek, jobb lenne, ha nem léteznének.<sup>26</sup>

---

eszköz az érzéki természetben van (az imádság is, még akkor is, ha eredete érzékfölötti); amit meg kell határoznia, az érzéki természet bennünk; közönséges hajlamainkat gyengíteni és elnyomni, a nemesebbeket erősíteni és fokozni kell. Mindennek nem meghatározni kell az akaratot, hanem önmeghatározását megkönnyíteni.” (Fichte: *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete*. 99 (GA I/1, 88))

<sup>25</sup> Fichte: *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete*. 75 (GA I/1, 69).

<sup>26</sup> Akár sikeres Fichte kísérlete, hogy kidolgozza az istenfélelem nélküli, ugyanakkor a moralitást előmozdítani képes vallás fogalmát, akár nem, könyvének alapvető állítása, hogy annak, „hogy a büntetéstől való félelemnek és a jutalomba vetett reménynek [...] nagyobb hatása [legyen] a kinyilatkoztatás képzete által előidézett engedelmessegre, mint a törvényhozó szentsége iránti őszinte tiszteletnek, [...] *in abstracto* nem szükségszerű, *in concreto* pedig egyáltalán nem lenne szabad megtörténnie, ha a vallásosság hiteles és nem pusztán az önzés finomabb változata.” (Fichte: *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete*. 74–75 (GA I/1, 68)) Éppen ezért a kinyilatkoztatás isteni eredetének egyik kritériuma így szól. „Isten erkölcsi parancsainak csak szentsége iránti tiszteletből és megbecsülésből engedelmeskedhetünk, mert engedelmesseágünk csak ebben az esetben tisztán erkölcsi. Tehát minden kinyilatkoztatás, amely más motívumokból akar bennünket engedelmessegre indítani – például a büntetés fenyegetésével, vagy jutalommal – nem lehet Istentől való, mert az ehhez hasonló motívumok ellentmondanak a tiszta erkölcsiségnek.” (Fichte: *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete*. 85 (GA I/1, 77))